

Frans van Dooren

Vertalen als leven, leven als vertalen

Dankwoord bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoffprijs
1990

Frans van Dooren (1934-2005) vertaalde uit het Latijn en het Italiaans, van Martialis tot Leopardi. In de bloemlezing Gepolijst albast (1994) bundelde hij acht eeuwen Italiaanse poëzie. Na menige poging om De goddelijke komedie van Dante in verzen te vertalen, besloot hij ten slotte tot de prozavertaling die hem de Martinus Nijhoffprijs opleverde. Hij hield meer dan 1000 lezingen over Dante en schreef daarnaast oorspronkelijk werk in het dialect van Ravenstein. In 1976 verscheen De heerser, zijn vertaling van Niccolò Machiavelli's Il Principe, voorzien van een uitvoerige verantwoording. VertaalVerhaal dankt Anneke van Dooren voor de toestemming dit dankwoord hier te mogen publiceren.

Dankwoord bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoffprijs 1990

Wanneer Niccolò Machiavelli in 1512 door de Medici's uit Florence wordt verbannen, gaat hij naar zijn familielandgoed in Sant'Andrea in Percussina, een kilometer of tien ten zuiden van de stad. In een brief, die weleens de beroemdste brief van de Italiaanse letterkunde is genoemd, vertelt hij hoe hij daar zijn dag doorbrengt. Hij staat 's morgens vroeg op, maakt een praatje met de houthakkers in het bos en gaat daarna bij een bron wat zitten lezen in Dante, Petrarca, Ovidius of Tibullus. Dan wandelt hij naar de dorpsheerberg, waar hij bij passanten informeert naar nieuws uit de buitenwereld. 's Middags na het eten gaat hij terug naar de herberg om daar met een slager, een molenaar en twee kalkbranders kaartspelend, dobbelend en ruziemakend de tijd door te komen.

'Maar 's avonds,' schrijft Machiavelli dan (en nu citeer ik hem letterlijk), 'keer ik terug naar huis en ga ik mijn studeervertrek binnen. Bij de deur ontdoe ik me van mijn kleren van alledag, die vol modder en smurrie zitten, en ik steek me in een koninklijk en rijk gewaad. En als ik me dan zo passend heb aangekleed, treed ik binnen in de gemeenschap van grote mannen uit de oudheid, door wie ik liefdevol word ontvangen en bij wie ik het voedsel tot me neem dat in feite het enige voedsel is waarvoor ik op de wereld ben gekomen. Ik schaam me dan niet om met hen te spreken en naar het motief van hun daden te vragen. En in hun goedwillendheid geven zij mij antwoord. En vier uur lang voel ik geen enkel verdriet, vergeet ik al mijn zorgen, heb ik geen angst voor armoede en word ik niet verontrust door de dreiging van de dood: met hart en ziel geef ik me aan hen over.'

Als ik deze passage lees, krijg ik altijd een prop in mijn keel: ik zie er zo duidelijk mijn eigen situatie in weerspiegeld dat ik er niet aan kan ontkomen om Machiavelli's beschrijving symbolisch op mezelf te betrekken. Het vroege opstaan, het lezen van de klassieken, het informeren naar nieuws, het naar huis gaan om te eten, ik zie het mezelf állemaal doen. De houthakkers, de slager, de molenaar en de kalkbranders, ze komen allen op de een of andere manier in mijn leven voor. Maar ik herken mezelf vooral in Machiavelli's liefdevolle overgave aan de groten van het verleden.

Wanneer ik 's avonds (en ook weleens 's middags of 's morgens) mijn studeerkamer betreed, dan duurt het gewoonlijk niet lang of ik raak in gesprek met de schrijvers die ik vertaal. Ik richt nog wel geen brieven aan hen, zoals Petrarca dat deed aan Cicero en Vergilius, maar ik praat met hen, ik luister naar hen, ik discussieer met hen, ik ga met hen om. Zo heb ik kennisgemaakt, en zelfs vriendschap gesloten, met een groot aantal schrijvers, van wie sommige mij bijzonder dierbaar zijn geworden: Martialis bijvoorbeeld, de scherpe satiricus en woordkunstenaar uit de Romeinse keizertijd; Petrarca, de beminnelijke melancholicus en bewonderaar van de klassieke oudheid; Machiavelli, de rechtlijnige realist die geen doekjes windt om het menselijk falen; Michelangelo, met al zijn getourmenteerdheid en schuldbesef; Tasso, de schepper van droevige, maar uiterst

welluidende taalmuziek; Leopardi, de diep ongelukkige, maar o zo geniale dichter uit Recanati; en ten slotte Dante, voor wie elke omschrijving tekortschiet.

In al deze schrijvers, en nog vele andere die ik hier niet kan noemen, herken ik bepaalde facetten van mezelf. Vele kanten van het leven, waarvan ik anders geen weet zou hebben gehad, heb ik via hen ervaren en ontdekt. Het zijn voor mij mensen die nog altijd iets te zeggen hebben: mensen die ik de moeite waard vind, die ik hoog aansla, die ik bewonder. En omdat ik iets wat ik bewonder graag op anderen wil overbrengen, word ik door een apostolische ijver bezielde en ga ik ze vertalen.

Maar dat is bij schrijvers uit het verleden gemakkelijker gezegd dan gedaan. Veel sterker dan bij moderne auteurs voel ik juist bij hen dat ik, om met Goldoni te spreken, *un servitore di due padroni* ben, een knecht van twee meesters. De twee heren die ik moet dienen zijn: a) de oorspronkelijke schrijver (wat niemand ooit in twijfel trekt), en b) de nieuwe lezer (wat weleens wordt vergeten). Met beiden moet ik rekening houden, beiden mag ik niet voor het hoofd stoten. Tussen die twee polen zoek ik al balancerend een weg: een te grote slaafsheid aan de oorspronkelijke tekst kan leiden tot verregerende onleesbaarheid van het nieuwe product, een te grote vrijheid tegenover het origineel kan een tekst opleveren waarvan de herkomst nauwelijks nog aanwijsbaar is. Met het dilemma: trouw zijn aan de schrijver of trouw zijn aan de lezer, word je als vertaler van oudere literatuur regelmatig geconfronteerd: hoe verder de te vertalen tekst cultuurhistorisch van je afstaat, hoe sterker je beseft dat er iets aan moet worden gedaan. Overigens doet deze noodzaak zich bij proza veel minder voelen dan bij poëzie.

Dit alles mag misschien wat opstandig klinken, in de praktijk komt het erop neer dat ik vind dat ik pas met het eigenlijke werk kan beginnen, wanneer ik eerst het probleem van de vormkeuze goed heb doordacht: een ode van Horatius, die in navolging van het origineel vertaald is in Alcaëische strofen, zal meestal onleesbaar zijn; een *Ilias*-vertaling, waarin de oorspronkelijke hexameters zijn omgezet in proza, kan de poëtische zeggingskracht van Homerus misschien nabij komen.

Nadat ik mijn keuze voor een bepaalde vertaalstrategie heb gemaakt, neem ik plaats aan mijn bureau en begin ik te vertalen. Zodra ik mijn oog op de tekst laat vallen, beginnen de woorden en zinnen mij uit te dagen. Ze roepen als het ware: vertaal ons maar eens als je kunt. Waarna de worsteling een aanvang neemt. Want een worsteling is het, dat staat buiten kijf! Maar ook al is het een worsteling, dat wil niet zeggen dat ik er geen plezier aan beleef. Integendeel. Elk woord en elke zin waarvoor ik een bevredigende oplossing vind, verschaft me vreugde. En omdat een boek nogal wat woorden en zinnen bevat, is het bestaan van een vertaler dan ook een continuüm van kleine geluuksmomentjes. Kleine zeg ik, want een vertalershand is gauw gevuld.

De methode die je als vertaler hanteert is in eerste instantie die van de logica. Maar hoe gebrekkig en beperkt die logica in feite is, blijkt nergens sterker dan in de taal. Is er bij een eenvoudig wiskundesommetje in principe maar één oplossing mogelijk, het aantal mogelijkheden bij het vertalen van een eenvoudig zinnetje is legio. Als ik in II of III gym 50 leerlingen een Latijns zinnetje van acht woorden laat vertalen, en ze vertalen dat zinnetje allemaal correct, dan blijken er toch algauw zo'n

30 verschillende vertalingen uit de bus te komen. Leg ik aan diezelfde leerlingen een zinnetje van tien woorden voor, dan zijn er al zo'n 40 varianten. En geef ik ze een zinnetje van twaalf woorden, dan kost het me de grootste moeite om nog een paar vertalingen te vinden die hetzelfde zijn.

Trouwens, ook bij de grote literatuur is het aantal varianten onwaarschijnlijk groot. Als je in de 15 Nederlandse vertalingen van Dantes *Inferno* de weergaven van het eerste vers met elkaar vergelijkt (*Nel mezzo del cammin di nostra vita*: een simpel vers van zeven woorden zonder enige begripsmatige moeilijkheid), dan blijkt die regel op 15 verschillende manieren vertaald te zijn. Wilt u ze horen, hier zijn ze, in chronologische volgorde en zonder dat ik de namen van de vertalers erbij vermeld:

Ter halverwege van de reis des levens
In 't midden van de loopbaan van ons leven
Te midden van den weg des aardschen levens
Op 't midden van den reistocht van ons leven
Genaderd aan het keerpunt van ons leven
De helft van onze levensweg lag achter mij
Op onze levensreize halverwege
Op het midden van de weg onzes levens
Toen ik op middelbare leeftijd gekomen was
Op 't midden van de tocht onzes levens
Op 't midden van de levensweg gekomen
Juist midden op de reistocht van ons leven
Op 't midden van mijn levenspad gekomen
In het midden van de reis door ons leven
Op het midden van onze levensweg

Omdat je bij zo'n eerste vers nooit zeker weet of de vertalers niet hun best hebben gedaan om van hun voorgangers af te wijken, heb ik ook de weergaven van een tiental andere verzen met elkaar vergeleken. Het resultaat was niet anders dan bij de eerste proef: steeds 15 varianten op 15 vertalingen. Het zou mij niet verbazen als er bij de meer dan 14.000 verzen van de *Divina Commedia* niet één te vinden was dat door twee vertalers op dezelfde manier is vertaald.

Toen ik dit gegeven eens in een lezing naar voren bracht, stond er iemand uit het publiek op en vroeg mij enigszins geschrokken: 'Wat u nu over Dante vertelt, geldt dat nu ook voor de Bijbel?' 'Jazeker, mijnheer,' antwoordde ik, 'dat geldt ook voor de Bijbel! En waarschijnlijk in nog sterkere mate: Hebreeuws en Grieks staan nu eenmaal verder van Nederlands af dan Italiaans.' Waarna de man stante pede van zijn geloof afviel. Althans, dat vermoed ik.

Waarop berust nu deze duizelingwekkende veelheid van varianten? Niet op de logica, want die zou principieel gesproken maar één oplossing toelaten. Waarop dan wel? Op een groot aantal eigenschappen die het literair vertalen kleur geven en die in feite ook bepalend zijn voor het eindresultaat. Eigenschappen als taalgevoel, psychologisch inzicht, artistieke smaak, inlevingsvermogen, historisch besef,

muzikaliteit, feeling voor literaire procédés, enzovoorts. Kortom al die eigenschappen die niet met meten, maar met oordelen te maken hebben. Niemand bezit die eigenschappen allemaal, maar iedereen heeft er wel iets van: de een dit, de ander dat; de een veel, de ander weinig; de een soms, de ander altijd.

Vertalen is dan ook een menselijke activiteit par excellence, hyperindividueel, hyperpersoonlijk, hyperhumaan: een uitgesproken alfa-vak, waarvan het jammer is, en eigenlijk zelfs schandalig, dat het op de middelbare school steeds verder wordt teruggedrongen. In een tijd waarin de epidemie van de meetbaarheid alles dreigt aan te tasten, zou juist het vertalen een heilzaam antidotum kunnen zijn tegen het virus van technocratie en computerisering. Vertalen kan mensen mondig maken: de noodzaak om continu dingen tegen elkaar af te wegen en op grond daarvan tot een oplossing te komen waarvan je bij voorbaat weet dat zij onvolmaakt is, ligt niet alleen ten grondslag aan het overbrengen van literaire teksten, maar ook aan het nemen van maatschappelijke beslissingen. Een vertaaltheorie mag in abstracto een zekere objectiviteit lijken te bezitten, de praktijk van het vertalen zelf is, evenals het leven, in hoge mate subjectief: er zijn evenveel vertalingen mogelijk als dat er mensen zijn.